

Вибрані твори

КУПИТИ

Про книгу

До видання творів класика української літератури А.Кащенка (1858 - 1921) увійшли твори: «Над Кодацьким порогом (Про гетьмана Івана Сулиму)». Історичне оповідання; «Зруйноване гніздо». Повість з часів скасування Запорозької Січі; «Оповідання про славне Військо Запорозьке низове». Коротка історія Війська Запорозького.

Адріан
Кашченко

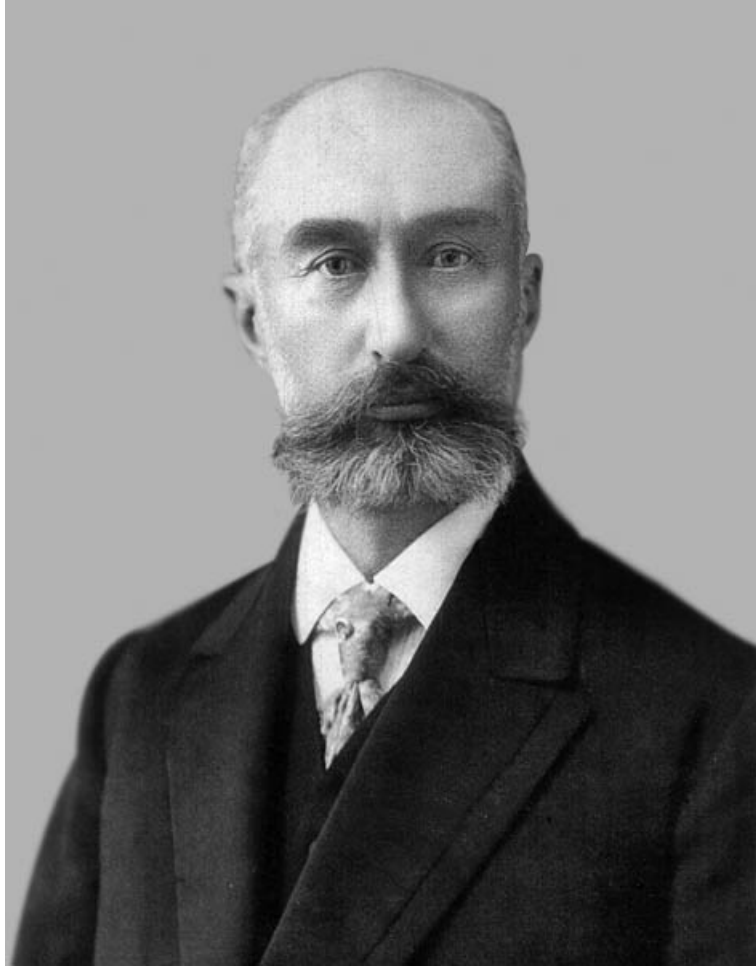
Вибрані твори

Адріан Кащенко

ВИБРАНІ ТВОРИ

Київ
«САКЦЕНТ ПЛЮС»
2025

*Кащенко
Адріан Феофанович*

УДК 821.161.2
К31

Упорядкування, передмова та примітки
А.Гуляка

Кащенко Адріан

К31 Вибрані твори / Упоряд., передм. та прим.

А.Гуляка. — К.: Сакцент Плюс, 2025.

ISBN 978-

До видання творів класика української літератури А.Кащенка (1858–1921) увійшли твори: «Над Кодацьким порогом (Про гетьмана Івана Сулиму)». Історичне оповідання; «Зруйноване гніздо». Повість з часів скасування Запорозької Січі; «Оповідання про славне Військо Запорозьке низове». Коротка історія Війська Запорозького.

УДК 821.161.2

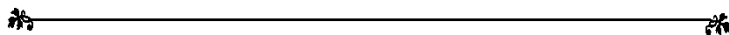
© Гуляк А., упоряд., передм. та прим., 2025

© Чичик О., дизайн обкладинки, 2025

© «Сакцент Плюс», оформлення видання, 2025

ISBN 978-

АДРІАН КАЩЕНКО (1858–1921)

Українська література другої половини XIX — початку XX століття була письменством державно та політично роз'єднаної нації, розвивалася в умовах жорстоких переслідувань і заборон рідного слова. Істинними невтомними трударями на ниві вітчизняного письменства і великими подвижниками були Іван Нечуй-Левицький, Михайло Старицький, Олена Пчілка, Борис Грінченко, інші митці. А виступ Михайла Драгоманова на літературному конгресі в Парижі 1878 року з повним правом можемо назвати першим сміливим словом в оборону письменства великого народу, протестом проти шовіністичних зазіхань та переслідувань української літератури «загребущими сусідами», справді патріотичним намаганням піднесення й утвердження міжнародного авторитету, престижу української культури, пропаганди кращих здобутків України в слов'янському світі та Європі.

Літературний процес зламу століть прикметний пошуками нових підходів до художнього осмислення життя, входженням української літератури в європейський мистецький контекст. Творчість українських художників слова цього періоду (Леся Українка, Ольга Кобилянська, Василь Стефаник, Олександр Олесь та інші) характеризується енергійним втручанням у сучасне суспільне життя, шуканнями нових мистецьких методів, стилістичною й жанровою різноманітністю, активними спробами проникнення у складний душевний світ особистості, її психологію, мораль.

Неважко помітити, однак, що на письменство цього відносно короткочасного періоду помітно вплинуло широке розпросторення національно-визвольного руху. Незважаючи на жорстокі заборони книг про історію поневоленого народу, не дозволили вживати слова «козак», «Запорозька Січ», «воля» і навіть «Україна», історична тематика залишалася в епіцентрі літературного процесу, співіснуючи з темами із

сучасного життя. Згадаймо хоча б твори Богдана Лепкого, Андрія Чайковського, В'ячеслава Будзиновського, Олелька Островського, Гната Хоткевича тощо.

Помітне місце в цьому ряду письменників посідає Адріан Кащенко, який часто виступав під різними псевдонімами — А.К., Будій А., Дніпровий М., Тертишний А., А.Торішний та ін. Нині маємо підстави констатувати, що значення творчості цього письменника в українській літературі, його внесок у розвиток історичної белетристики явно недооцінені літературною критикою. Пояснити причини не дуже-то важко, адже впродовж десятиріч тема українського національного руху (а їй присвячено більшість творів Кащенко) свідомо відсовувалася на задній план, її художнє втілення спрямовувалося у прокрустове ложе класового підходу в оцінках складних подій. У страшну добу ідеологічного тиску, коли, за влучним висловом Василя Стуса, «сміялась божевільна Україна у смертнім леті на чужім крилі», цей український прозаїк просто не міг бути належно поцінований. Це були часи, коли послідовно й безжалісно спустошувалася духовність українського народу, заколисувалася національна самосвідомість, нівелювалася мова, коли спішно розпросторювався вірус малоросійства, плебейської слухняності, розслабленості. Радянське літературознавство, хапаючись за ідеї Маркса—Енгельса—Леніна, вбачало у віддзеркаленні минувшини відхід від «животрепетних» проблем сучасності. «Критичне» осмислення творів на історичні теми здійснювалося з «класових», «соціальних» позицій, без урахування тієї вічної істини, що націо-нальна історія є духовним підпертям національної літератури. Власне, такий декретований підхід став обов'язковою нормою, що, звісна річ, вульгаризувало науку про літературу, штовхало її в річище засоціологізованого спрощення. Не дивно, що наукове осмислення художніх творів про соціально- й національно-визвольні змагання українського народу, до яких належать оповідання і повісті А.Кащенко, було одностороннім, спорадичним, поверховим, не кажучи вже про наукову упередженість.

Можемо стверджувати, що творчість А.Кащенко свідомо замовчувалася, бо, аналізуючи твори, слід було осмислювати їх проблематику, екстраполювати висунуті митцем ідеї на нову історичну добу. Це, зрозуміло, було справою ризикованою, небезпечною. Критикам бракувало мужності письменника...

Перші спроби літературознавчого осмислення творчості А.Кащенка припадають на кінець 10-х — початок 20-х років ХХ століття. Так, Л.Старицька-Черняхівська вказувала на передовсім виховні завдання історичної прози письменника, який, з погляду дослідниці, прагнув викликати в душах читачів «...любов до минулого своєї країни, цікавість до її історії... чесні й гуманні думки»¹. Водночас, порівнюючи традиційну історичну прозу з творами Кащенка, Старицька-Черняхівська зауважує, зокрема, що письменнику не вдалося передати самого духу відтвореної епохи, помітити особливості психології й світовідчуття «тогочасних» людей, доповнити історичні факти яскравими художніми оцінками, щоб читач мав можливість глибше відчувати героїку минувшини, з'ясувати причини всенародного герцу за волю.

Критик і літературознавець Петро Єфремов (псевдонім — В.Юноша) називає А.Кащенка «непоправним романтиком», який і на історичні події дивився крізь призму романтичного світосприйняття. У творах белетриста «... навіть другорядні герої, навіть неісторичні персонажі високо підіймаються понад звичайним тлумом — хто красою, хто шляхетністю вдачі, хто лицарською відвагою... Герої скрізь і завше герої... Культ героїзму і героїв — то пафос оповідань А.Кащенка»². Важливо, що П.Єфремов слушно вказує на два основні джерела історичних творів Кащенка — український фольклор і повість М.Гоголя «Тарас Бульба». При цьому дослідник звертає увагу й на художні прогріхи, помічені ним у творах письменника: одноманітний тон повістування, відсутність глибокої психологічної характеристики героїв, мотивації їх поведінки і вчинків, бідність мовного оформлення, історичного колориту тощо.

Відомий громадський і освітній діяч, історик церкви і дослідник української старовини Василь Біднов, високо оцінюючи у своїй статті патріотизм А.Кащенка, акцентує здебільшого неправомірне, на його думку, послуговування письменником реальними історичними фактами поза конкретним історичним контекстом, що знижує художню вартість літературного твору. Так, за Бідновим, у повісті «З Дніпра за Дунай» «Запорізька Січ у нього (Кащенка. — А.Г.) зразу ж після скасування січового товариства стає слободою князя В'яземського, тим часом як у дійсності Січ зразу ж була перетворена в місто Покровськ, осередок так званої Слов'янської «провінції», до церкви призначено

священиків, січові курені та всякі військові будинки зараховано державним майном (а не зруйновано!)»³.

Найбільшим із новітніх досліджень є ґрунтовна розвідка В.Беляєва — післямова до видання творів А.Кащенко 1991 року⁴. Об'ємний фактичний матеріал міститься і в нарисі Н.Конотопець⁵. Поза сумнівом, ці дослідження важливі і вкрай необхідні сьогодні. Щоправда, вони не можуть претендувати на вичерпність і наукову неупередженість, оскільки складні питання художнього моделювання переломних історичних подій осмислювалися цими дослідниками хоч і в останні роки існування СРСР, та все ж у нелегку добу ідеологічної заангажованості наукового мислення, коли докучливо варіювалася думка про безпрецедентне право на існування лише мистецтва з комуністичними засадами. Варіантів тут не було, а не враховувати обставин, що склалися, науковці не могли. Отже, на часі — ширший, позбавлений командно-директивного втручання погляд на творчий доробок одного з «маргінальних» письменників.

Адріан Феофанович Кащенко народився 19 вересня 1858 р. на хуторі Веселий Лукашівської волості Олександрівського повіту Катеринославської губернії (нині — Вольнянський район Запорізької області) у дрібномаєтній дворянській родині. Він був останньою (дев'ятою) дитиною в сім'ї Феофана Гавриловича Кащенко — вихідця зі старовинного козацького роду. Свого часу батько майбутнього письменника брав участь у війні на Кавказі і, вийшовши у відставку штабс-капітаном, за віддане служіння російському урядові був пожалуваний дворянським титулом. На віддаленому степовому хуторі Веселому минули дитячі роки Адріана. У спогадах його брата Миколи, який згодом став відомим українським вченим-біологом, доктором медицини, академіком, читаємо: «Ми з Адріаном мовби складали окреме маленьке товариство й між собою були приятні й нерозлучні. В наших спільних іграх заводієм завжди вважався я, бо був і старший, і мав порівняно жваву вдачу. Адріан же був незамінним, майже повсякчас на все згодним товаришем — із ангельською поведінкою. Незважаючи на притаманну мені нестриманість і деяку вайлуватість, я зовсім не пригадую, щоб ми з ним коли сварилися. Та й чи це могло бути з його надзвичайно лагідним, спокійним і врівноваженим поведінням. У тих виняткових випадках, коли він у чомусь заперечував мені, то це висловлював так м'яко й діловито, що

неможливо було не поступитися перед ним. Він уже з малих літ набув репутацію вдумливого й навіть мовби досвідченого дідуса... Ніколи в жодних дитячих іграх і справах Адріан не виступав ініціатором, але й не відставав від інших, якщо не вбачав у задуманому ділі чогось безглузлого й ганебного»⁶.

Восени 1867 року врівноважений і розсудливий Адріан вступає до підготовчого класу Катеринославської гімназії. Разом з Миколою він живе на квартирі у родичів, разом з ним ходить на заняття. Проте навчання не йшло. Тямуций, працелюбний юнак, що з дитинства звик до порядку, оскільки був вихований по-старозавітному, так і не спромігся закінчити гімназичний курс. Очевидно, не зацікавила його офіційна наука класичної гімназії.

Залишивши гімназію після третього класу, Кащенко вступає до Катеринославського юнкерського училища, де, як син відставника-офіцера, навчається безкоштовно. По закінченні училища Адріан отримує офіцерське звання, але золотопогонника з нього так і не вийшло: фах військовика не відповідав, мабуть, сповідуваним життєвим ідеалам. Між тим у короткочасний період військової служби А.Кащенко активно студіює українську мову, видає перше оповідання, написане по-українськи, розпочинає роботу над драматичним твором. Від рядових солдат-українців він записує чимало народних легенд, переказів, оповідань, які згодом використає у своїй творчості. Після кількарічної служби «ротним вчителем» А.Кащенко виходить у запас, влаштовується на посаду молодшого контролера Катеринославської залізниці, одружується. Подружжя мешкало у невеликому дерев'яному будиночку, придбаному Кащенком у Катеринославі. Невдовзі раптово померла мати, і Адріан Феофанович забирає до своєї хати з Олександрівська старого безпомічного батька, щоб опікуватися ним до останніх днів його життя.

З Катеринослава А.Кащенко переводять спочатку до Москви, а згодом — аж на Урал, до Пермі, де він служить старшим контролером залізниці з 1904 по 1908 рік. На засніжених сибірських дорогах письменник часто зустрічав українців, які з волі російських колонізаторів опинилися тут ще за часів кріпацтва. Чутливий від природи, Кащенко разом із ними глибоко переживав відірваність від рідної землі, мови, звичаїв. Зустрічі й спілкування із земляками згодом послужили матеріалом для оповідання «Перерід»: «Четверте коліно

вже тут, у Сибіру, народилося... четверте коліно... це вже сам перерід... Три села з українським переродом безборонним, безпорадним... Мені ввижався вже недалекий той час, коли вмруть останні діди «першого коліна», коли по йому незабаром підуть в домовину сини, «друге коліно», що знає ще Україну хоч через оповідь батьків... і ніхто вже тоді по цих хатах не ридатиме по далекій Україні...» Як бачимо, письменника непокоїть проблема відродження національної самосвідомості українців, хоч він і не вказує шляхів урятування нації від цілковитої асиміляції й ментального геноциду. З творів, написаних у Пермі (оповідання «Мрії і дійсність», «Дим», «Щирі малороси», п'єса «Зоря нового життя» тощо), помічаємо, що провідною організуючою силою національного відродження А.Кащенко вважав українську інтелігенцію. Саме інтелігенція, з його погляду, мусила сприяти виведенню України зі статусу глибокої московської провінції, а народ знову на-вернути на шлях герцю за волю — основну цінність, що становила його національну сутність. Данило Іванович, герой оповідання «Мрії і дійсність», переконаний: «Не вірю я тому, що український люд тільки здатний на те, щоб обробляти землю. Український народ великий і дужий. Він ще зовсім не жив! Всі сучасні кривди і знущання збудять його нарешті. Він прокинеться і струсить з себе всіх грабаків, що повпивалися в його тіло. І від того величезного руху скрізь по далеких землях розляжеться луна. Я вірую, що Україна знову буде великою і сильною...» Звернемо увагу: оповідання було написане 1906 року.

У першій половині 1908 року А.Кащенко переїздить із Пермі до Петербурга. Виконуючи обов'язки помічника головного контролера у залізничній конторі, він співпрацює в «Громаді» й «Благодійному товаристві» видання загальнокорисних і дешевих книжок», відвідує українські вистави, концерти, лекції, займається літературною творчістю, спілкується з українською інтелігенцією в Петербурзі. Адріан Феофанович був настільки завантажений, що навіть не завжди міг приділити належну увагу улюбленому брату Миколі, який у ті часи часто приїздив до Петербурга з Томська, де тоді працював. Можна думати, що великий вплив на формування суспільно-політичних переконань Кащенко мали його зв'язки з Олександром Лотоцьким і Петром Стебницьким — українцями-патріотами, відомими громадськими діячами, письменниками й науковцями, які, за словами

С.Єфремова, «...коли неволя посіла була все наше життя... боролися проти реакції... силкуючись розвіяти тумани, що густо накривали українську справу. За часів широкого громадського руху вони виясняли завдання українства, ставили на чергу дня питання сучасності й розв'язували їх відповідно до найкращих традицій та вимог українського громадянства... перед українською й ... російською публікою на повен зріст ставили українську справу й виховували наше громадянство на гаслах повного національного життя на Україні, створюючи велику справу європеїзації українства та підведення під нього широких загальнолюдських основ»⁷. Можливо, це й дало підстави деяким радянським критикам віднести А.Кащенка до «реакційних буржуазних діячів культури й літератури» разом із Михайлом Грушевським, Євгеном Чикаленком, Сергієм Єфремовим, Володимиром Леонтовичем...

Наприкінці 1911 року А.Кащенко прибуває на Кавказ для служби на будівництві залізниці Туапсе — Майкоп — Армавір. «Кавказький» період життя був не тільки порою небуденного творчого піднесення, а й часом значної активізації культурно-просвітницької діяльності письменника. Він організовує українські літературні вечори й вистави, налагоджує передплату на українські журнали, популяризує біографічні матеріали і твори Тараса Шевченка, розповсюджує книжки, знайомить широкий загал з героїчною історією свого народу за доби Хмельниччини. У квітні 1912 року письменника було затверджено у званні дійсного статського радника з відповідною оплатою, що практично цілком знімало матеріальні проблеми сім'ї.

Несхитна віра «в українську справу», осмислення подій лицарської минувшини етносу й пристрасна думка про сьогодення співвітчизників були для Кащенка джерелом творчого натхнення на чужині. У Туапсе письменник закінчує роботу над оповіданнями «Славні побратими» та «Над Кодацьким порогом» і, «поринаючи у згадках минулого», пише свої найбільші твори — «Борці за правду», «Під Корсунем», «У запалі боротьби», «З Дніпра за Дунай», «Зруйноване гніздо». «В історію як полізеш, то береш матеріал для одної речі, а вже десять нових тем просяться, щоб і їх на світ Божий повести. Коли б то було чотири руки та щоб усі разом писали, так тоді може й вичерпав би усі теми», — зізнавався прозаїк⁸.

Десь на початку 1913 року А.Кащенко побував на Україні — у Києві та Полтаві. Незабутніми стали зустрічі і спілкування з відомими українськими письменниками Оленою Пчілкою, Євгеном Чикаленком, Панасом Мирним, з діяльним учасником національного руху Леонідом Жебуньовим, педагогом і поетом, редактором полтавської газети «Рідний край», організатором української друкарні, видавцем Григорієм Маркевичем, істориком Левом Падалкою тощо. Підтримка і поради співвітчизників стимулювали белетриста до творчої діяльності, додали йому впевненості у власних силах.

Між тим уже під час служби в Туапсе письменник подумував про відставку, мріяв оселитися у невеликій хатині в Києві, понад Дніпром. Але влітку 1914 року його переводять на Катерининську залізницю, де колись він починав службу. Отож, А.Кащенко знов опиняється у Катеринославі. Відповідальна посада головного контролера залізниці не заважала йому брати участь у діяльності місцевої «Просвіти», виступати перед різною аудиторією з історичними та літературними доповідями, активно листуватися з діячами української культури й суспільно-політичного руху. Зрозуміло, що на це йшло чимало часу й енергії, тому активність Кащенка-письменника підупадає. Окрім того, белетрист багато подорожував. «З юнацьких літ мене цікавило, чому це люди ніяк не впорядкуються, щоб усі однаково добре жили й усім було вільно, як от у наших запорожців, що не мали ні панів, ні мужиків, ні старців, ні дуків,— писав А.Кащенко в оповіданні «На руїнах Січі».— Загадкою здавалося мені й те, що вибірна запорозька старшина могла керувати завзятими, волелюбними й запеклими козаками, хоча й сама бутність її на урядових посадах цілком залежала від волі січового товариства; наші ж сучасні урядовці не здатні забезпечити спокій серед громадянства та здобути його прихильність, бодай і мають необмежену владу й повну незалежність од тих, ким керують.

Мов неприкаяний, тинявся я щоліта по запорозьких степах, їздив на руїни Запорізької Січі, перепливав із нестримною хвилею Дніпрові пороги, мріяв на скелях Сагайдачного й Хортиці, плавав протоками й лиманами Великого Лугу, лазив попід кручами Микитиногу Рогу й Капулівки, схилявся над могилами славних лицарів, марно сподіваючись знайти десь відповідь на свої питання, або хоча б почути правдиве слово про те, як загинула остання вільна українська громада». Роздуми письменника вилилися на папері рядками творів

«Про гетьмана козацького Самійла Кішку» і «Про гетьмана Сагайдачного», фольклористичної розвідки «Бусурменська неволя в українській народній поезії» та ін. А наприкінці квітня 1916 року А.Кащенко віддає до цензурного відомства чи не основну книжку свого життя — «Оповідання про славне Військо Запорозьке низове», над якою він працював у Катеринославі впродовж майже двох років. Концептуально спираючись на дослідження М.Грушевського, Д.Яворницького, А.Скальковського і фольклорні джерела, А.Кащенко представив широкому загалу своєрідну хрестоматію з історії Війська Запорозького. У доступній формі письменник викладає історію зародження і становлення війська, оцінює діяльність українських гетьманів, розповідає про склад і господарство Січі, козацький одяг, зброю і звичаї, січову церкву й освіту. Чимало уваги приділив белетрист висвітленню складного питання про зв'язки Січі з гайдамацькими рухами, розповіді про зруйнування Запорожжя московським військом, Задунайській Січі тощо. На його думку, «...сила запорожців полягала не в кількості їх: її треба шукати в організації війська, а найголовніше — в ідеї боротьби з бусурманським світом, що висмоктував з України всю кров, а згодом — ще й у ідеї боротьби з іншими гнобителями краю, бо тільки це могло об'єднувати запорожців і згуртовувати їх в одне міцне, стале тіло». Книжка побачила світ у лютому 1917 року, коли саме перестала існувати царська династія в Росії і впала монархія. У зв'язку з цим активізується громадсько-політичне життя в Україні: зростають старі й створюються нові українські політичні партії, угруповання, відроджується «Просвіта», сформовується Центральна Рада. Український народ енергійно дошукується національних підвалин, виступає в оборону ідеалів своєї державності. Поза сумнівом, популярна, дохідлива за манерою викладу матеріалу книжка А.Кащенко про Військо Запорозьке відіграла у цьому процесі далеко не другорядну роль.

1917 року Кащенко засновує в Катеринославі власне видавництво — «Українське видавництво А.Кащенко». Тут здебільшого передруковуються повторні накладі його творів і першим виданням з'являється історико-етнографічний огляд «Великий Луг Запорозький». «У цьому унікальному виданні... дані, локальні явища місцевої історії та географії постають часткою загальнонародної історії, у перспективі міжнаціональній, значення всесвітнього», — слушно твердить

В.Беляєв⁹. Характерно, що в описах Великого Лугу письменник спирався переважно на власні спостереження, особисте сприйняття побаченого під час численних мандрівок. Це, мабуть, і наповнило повістування надзвичайним ліризмом, піднесеністю.

Ось, наприклад, одна з пейзажних замальовок: «А який ранок у плавні! Чи може ж бути щось чарівніше? Небо на сході починає біліти — світлішають разом із ним і води протоків та озер, що вночі були темні, як домовина. Далі схід починає червоніти, одбиваючи в собі промінь невидимого ще сонця і посилаючи той відблик на вкриті ранковим туманом води та зарощені дерева й очерети. От бліді протоки й озера зарожевіли ніжними кольорами ранкової зорі, й, нарешті, крізь віти сумних, похилих верб та струнких осоковів проглядає сонячне сяйво, граючи золотом спершу на деревах, а далі й на травах, переливаючись самоцвітами в кожній краплині роси, цілує м'які китиці очерету й визолочує гаптованим килимом озера й протоки Великого Лугу».

Восени 1917 року А.Кащенко востаннє в своєму житті побував у Києві. Тільки-но одужавши після інсульту, Адріан Феофанович звернувся до Центральної Ради з клопотанням про відставку і пенсію. Але там, високо оцінюючи внесок письменника у справу національного відродження України, йому запропонували попрацювати ще. Відмовити українець-патріот не міг, і наче аж пожвавішав. Та, повернувшись до Катеринослава, він зліг у постіль і вже не підводився. Далися взнаки і колосальне перевантаження, і нелюба державна служба, невлаштованість, переїзди, і особиста драма. Микола Кащенко писав: «У своєму сімейному житті Адріан був справжнім мучеником. Із ним не лише повторилася історія Сократа й Ксантиппи, а й ще вона ускладнилася тим, що Ксантиппа неодноразово кидала його, а потім знову поверталася до нього. Й Адріан усе терпів із чисто ангельською покірливістю й ніколи не нарікав на свою долю. Принаймні єдиний раз почув од нього й то не скаргу, а якусь фразу, яка лише опосередковано давала підставу зрозуміти, що він вважає своє родинне життя цілком розбитим. Тільки наприкінці днів своїх (здається, під час переїзду із Петербурга до Туапсе) він зважився влаштуватися незалежно від дружини, хоча й залишив за собою піклування про її матеріальне забезпечення»¹⁰.

Окрім того, письменник турбувався про сина і двох доньок, які жили з дружиною...

Пролежавши довгий час без руху, 29 березня 1921 року Адріан Кащенко помер. Похований він у Катеринославі.

Прозова спадщина А.Кащенко налічує близько тридцяти творів — повістей, оповідань, памфлетів, нарисів, що друкувалися свого часу в журналах «Дніпрові хвилі», «Рідний край», «Літературно-науковий вісник», збірці «З неволі», в «українському декламаторі» «Розвага» тощо. Разом із поетичними й драматичними зразками, фольклористичними студіями та історико-краєзнавчими оглядами проза становить чи не найпомітніший крок на шляху творчого поступування письменника, відповідно забезпечуючи йому помітне місце в історії української літератури кінця ХІХ — початку ХХ століття.

Ім'я Кащенко з'явилося на літературному обрії 1883 року, коли окремим виданням побачило світ його оповідання «Жар-птиця, або з паном не братайся, в прийми не бери і жінці правди не кажи». Цей твір насичений морально-дидактичними настановами, а дійсність потлумачується тут у комічно-анекдотичному ключі. Основним завданням письменник вважав, очевидно, урізноманітнення фольклорних сюжетів, збагачення їх конкретними ситуаціями, наділення персонажа певними індивідуальним рисами. Умілою трансформацією уснопоетичних мотивів цікаве й оповідання А.Кащенко про могили-кургани Близнюки, опубліковане в «Екатеринославском Юбилейном листке» 1887 року. Його сюжет ґрунтований на каркасі народних легенд і переказів.

Уже значно пізніше А.Кащенко звернувся до художнього моделювання актуальних проблем з сучасного життя. Маємо на увазі відтворення складних взаємовідносин інтелігенції й народу (оповідання «Мрії і дійсність», 1906), показ кричущих колізій між бідністю і багатством (оповідання «Дим», 1906), пошуки особистостей, здатних повести Україну до «національної окремності» (оповідання «Щирі малороси», «За що?», обидва — 1906) і т. д. Помітно, що національна платформа, окреслена у названих творах, не обмежується українським народом, бо письменник порушує також питання космополітизму та націоналізму і, демонструючи переважно

просвітительські погляди, ставиться до репрезентанта «нових сил» як до реального типу своєї доби.

Однак основною темою прозових творів А.Кащенко була історія України від початків козаччини, визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького до заснування Задунайської Січі. Наполягаючи на передусім романтичному світобаченні А.Кащенко, П.Єфремов зауважував: «Не сіра буденщина минулого нашого народу його цікавить, не народні маси з їх повсякденними інтересами, турботами і радощами, а епохальні моменти, монументальні фігури та різні історичні «ефекти в собі» приковують до себе увагу нашого письменника»¹¹.

Першим твором А.Кащенко на історичну тему можна вважати «дитяче оповідання» «Сіркова слава» (1903). Згодом з'являються такі твори, як «Запорозька слава» (1906), «Сіркова могила» і «На руїнах Січі» (обидва — 1907). З сумом згадуючи славу Запорозьку Січ, белетрист цілком у дусі романтизму різко протиставляє лицарську минувшину нікчемності й мізерності сучасності, коли, на жаль, ні в кого «повчитися громадської справи й вільного життя». У центрі цих оповідань — легендарна постать славнозвісного кошового отамана Івана Сірка, який зажив широкої популярності у народі як безкомпромісний борець проти його національних ворогів, сміливий воїн і талановитий військовий керівник. У численних уснопоетичних зразках відтворено образ козацького ватажка — нещадного до супротивника й чутливого до свого покривдженого люду, його улюбленця, кумира. Саме отаман Сірко, за народними переказами, підписав відомий лист-відповідь запорожців турецькому султану Мухамеду IV: «Ти — шайтан турецький, проклятого чорта брат і товариш, і самого люципера секретар! Який ти в чорта лицар?.. Не будеш ти годен синів християнських під собою мати; твого війська ми не боїмося, землю і водою будемо битися з тобою. Вавілонський ти кухар, македонський колесник, єрусалимський броварник, олександрійський козолуп, Великого і Малого Єгипту свинар, вірменська свиня, татарський сагайдак, кам'янецький кат, подолянський злодіюка, самого гаспида внук і всього світу і підсвіту блазень, а нашого Бога дурень, свиняча морда ... нехрещений лоб, хай би взяв тебе чорт! Отак тобі козаки відказали, плюгавче!..»

Образ Сірка в оповіданнях А.Кащенка спирається насамперед на фольклорні традиції і романтичні засади художньої атестації особистості. Ідея тут, по суті, підпорядковується образу, на перший план виступають аксіологічні, емоційно-оцінні начала. Письменник окреслює характерну романтичну опозицію: героїка Запорожжя, лицарство козаків — нікчемне животіння їх нащадків. Щоб акцентувати полярність між славним минулим України і гнітючим сьогоденням, А.Кащенко приводить героя оповідання «На руїнах Січі» до могили Сірка. Більше того, з-під землі лунає таємничий голос легендарного кошового. Автор не прагне до історичної правди чи заглиблення у внутрішній світ героя: Сірко виступає своєрідним ясновидцем. Звертаючись до своїх послідовників, які ведуть запеклу боротьбу вже проти «московських недоляшків», отаман пророкує: «...Коли я ще з вами був, то передчував час сконання Січі! Знайте ж: не відкупитися вам ані скарбами, ані землями! Не скарби й землі потрібні цареві Петру, що послав на вас велике військо! Земель у нього — безмежний обшир... Не треба йому й скарбів. Воля ваша йому очі коле... і по неї послав він те велике військо!» Могила Сірка виступає у Кащенка патріотичним символом колишньої слави України, покликаним воскресити історичну пам'ять народу. Романтична фантастика, що буквально пронизує оповідання, ґрунтується на міфологічних мотивах пробудження й виходу з могил народних оборонців, героїв, які заснули. Візії-враження, віддзеркалення уболювання автора — ліричного героя надає оповіданню «На руїнах Січі» рис імпресіоністичного світобачення.

З листів А.Кащенка довідуємося, що «мішанину» історичних елементів з «вигадкою» письменник вважає обов'язковою в будь-якому історичному творі. Окрім того, орієнтуючись передусім на молодь, белетрист прагнув збагатити знання українців про їх минуле, пробудити їх національну самосвідомість. Тому його твори органічно поєднують у собі пізнавальні й виховні завдання, актуальні для «української справи». Зауважимо, що проза Кащенка повністю виконала у той важкий час свою благородну місію. При цьому не можна не погодитися з висновком В.Беляєва, що «А.Кащенко не був ніколи самостійним дослідником-аналітиком вітчизняної історії, лишаючись її активним популяризатором»¹². На цьому, до речі, акцентували ще сучасники белетриста — В.Біднов та Л.Старицька-

Черняхівська. А П.Єфремов писав: «Не знайдете у А.Кащенка і локальної історичної колоритності, певного тавра місця і часу в мові героїв, як, наприклад, у О.Левицького, — того, сказати б так, душку архівів, який іноді робить велике і дуже вражіння на читача, зачаровуючи його, надаючи оповіданню життєвий тон, характер безперечного художнього реалізму... У А.Кащенка цього немає: його історія з других рук...»¹³ Незважаючи на це, заслуговує схвалення уже сам факт звернення письменника до мистецького осмислення переломних подій багатостраждальної вітчизняної історії за глухої доби бездержавності української нації. Просте й щире слово А.Кащенка було, сказати б, одним із «механізмів» збереження національної своєрідності етносу. Думається, саме під таким кутом зору мусимо нині й сприймати художню концепцію минулого, висунуту письменником.

Художні дослідження А.Кащенка з української історії продовжило його оповідання «Славні побратими» (1913), яке умовно можна розділити на дві частини. У першій описано штурм козаками польсько-шляхетського замку в містечку Красному на Поділлі, друга ж відтворює настрої повсталого селянства після підписання Хмельницьким Зборівської угоди (серпень 1649 р.), за умовами якої польський король мусив визнавати усі козацькі права, а урядування на значній частині етнічної території України доручалося українській шляхті. Договір, ратифікований сеймом 1650 року, польською стороною не виконувався, що, звичайно, викликало новий вибух народного обурення.

В оповіданні діють гетьман Богдан Хмельницький та його сподвижники — полковник реєстрових козаків Станіслав Морозенко (Мрозовський), козацькі полковники, визначні воєначальники Максим Кривоніс і Мартин Небаба, інші історичні особи. З любов'ю виписує письменник і постаті матері Нечая, його джури Петрика, молодій вдови Прісі Мельниківни тощо. Центральні персонажі твору — полковник Брацлавський Данило Нечай і Вінницький полковник Іван Богун, образи яких уже мали багату традицію в українському фольклорі. На неї й спирається А.Кащенко, моделюючи образи чи не найпомітніших діячів тієї доби.

Тут слід зауважити, що традиції народної культури завжди були вагомим чинником оживлення як тематики, так і поетики літератури.

Письменство спирається на усну народну творчість передусім як на глибинну поетико-етичну традицію, повсякчас переосмислюючи її. Саме в такому енергійному сприйнятті традиції продовжується поступування самої національної культури.

Отже, цілком спираючись на уснопоетичну концепцію історичних подій та осіб, А.Кащенко зображує Нечая «орлом», свідомим власної величної місії народного заступника. Показати величезну силу, витривалість, безстрашність Данила, його високі прагнення письменнику допомагає запозичена з фольклору гіперболізація і самохарактеристика героя: «...гостра шабля — то моя вірна дружина; темний байрак — то моя хата; зелена травиця — то моя постеля». Ватажок змальований не лише як вправний полководець, готовий на смерть битися за всенародну справу. У його грізній поставі помічаємо й звичайне людське щиросердя, якусь душевну розкутість і здатність по-справжньому кохати. Нечай загинув «серед пекельної січі» від підступної кулі, що влучила під саме серце. Розлючені поляки не дали селянам поховати його по-людському: шматки порубаного тіла полковника «культурники» повкидали в річку. Але Петрику вдалося вкрати голову свого «названого батька», і побратими героя поховали його за козацьким звичаєм.

Іван Богун помстився польським завойовникам за смерть побратима. А.Кащенко в деталях виписує його переможний напад на ворожий стан. Загалом же, в інтерпретації белетриста, Богун — добрий тактик, який у кожному бою демонструє філігранну військову виучку, безприкладну мужність, одчайдушність і талант воєначальника.

Характерно, що А.Кащенко в цьому оповіданні, прагнучи до максимальної індивідуалізації образів двох національних героїв, вдається до спроби їх порівняльної характеристики: «Ці два запорозькі ватажки мали кожен окрему вроду і вдачу: Нечай був велетень, що його не всякий кінь видержував на собі; Богун же був не дуже великий, але кремезний і такий дужий, що роздратованого бугая спиняв за роги; Нечай був веселий і жартівливий гультай; Богун же трохи суворий і гульні не любив, Нечай нічого не страхався і, воюючи, кидався на ворога осліп; Богун же завжди обмірковував, яким би то чином здолати ворога так, щоб і самому лишитися цілим, і не вигубити товариства...

Запорозьці дуже любили Нечая за його щиро козацьку вдачу і дуже поважали Богуна за його спритний розум. Ніколи не було кращого

побратимства для військової справи, як побратимство Нечая з Богом, бо Богун давав Нечаєві поради, як перемогти ворогів, а той перемагав.

Обидва козаки давно покинули рідні оселі й пішли на Січ, бо тільки там і воля була, звідтіля тільки й можна було допомагати рідній Україні. Не було ні одного повстання, щоб у йому побратими не брали участі. Вони ходили на поляків, на Крим та на турецькі землі, і в тих походах та війнах Богун не один раз рятував свого шпаркого побратима од смерті».

Якщо в оповіданні «Славні побратими» А.Кащенко лише пунктирно окреслює постать Івана Богуна, то у повісті «Борці за правду» (1913) він вдається до серйозної спроби відображення діяльності славетного козацького отамана, що відіграв помітну роль в історії національно-визвольної боротьби українського народу проти польсько-шляхетської експансії. Уже в переддень всенародного повстання Хмельницький доручає Богуну керівництво обороною західних територій України від зазіхань поляків. Вінницькому полковникові часто доводилося вступати в бої з переважаючими силами ворога, та він знову і знову з честю перемагав. «Ой наточив Іван Богун невірам вина, — Та було ж їх сорок тисяч, а тепер нема», — так оцінювали діяльність ватажка творчі усної історії народу.

Богун був учасником більшості вирішальних битв визвольної війни за створення Української Держави, наочно демонструючи всі якості, з яких і викристалізувався хист справжнього полководця. У критичні години польської облоги поблизу Берестечка козаки проголосили Богуна наказним гетьманом. Його кмітливість і мужність, організаторські здібності сприяли тому, що основна частина козацької армії у битві під Берестечком не була знищена. У ході блискучої військової операції (березень 1653 року) Богун вщент розгромив добре озброєну польську армію під орудою Стефана Чарнецького біля містечка Монастирища на Брацлавщині. А його перемогу під містечком Купчиці невідомий автор «Історії Русів» описує так: «Богун намагався різними маневрами вивести Поляків у поле на відкритий бій, але успіху в тому не мав, бо тримались вони окопів своїх, не висовуючи голови. Богунові не лишалося інших способів вигнати Поляків з табору, як лише зробити на нього формальний приступ. Але кмітливість його відкрила для того найвигідніші шляхи, і він... розділивши корпус свій на три частини, повелів двом з них приступити

з двох боків до табору Польського на світанку і робити фальшиву на нього атаку... а третій частині, з добірних Козаків утвореній, підповзти до монастиря і заволодіти ним за всіляку ціну. Та колона під час утвореної від фальшивих колон стрільби і навмисного ґвалту пробилася до монастиря і здобула його дуже вдало, а за поданим нею сигналом наблизились до неї і дві інші колони, і витягнутою на монастирські будівлі артилерією вчинено всередину табору сильну стрільбу на Поляків, і вони, не змігши через це діяти своєю артилерією... приступили були до монастиря з самими шаблями і карабінами, але їх зустрінуто і перекинуто мушкетами і списами Козацькими. Відступ їх назад, всередину табору, супроводжувався також списами від козаків, і вони повернені були в тил величезними купами; решта врятувалась втечею через свої окопи з тим лише, що при собі мали, а обози їхні з усіма запасами та артилерією zostалися в таборі і були багатою здобиччю Козакам та їхній старшині»¹⁴.

Уже після смерті Богдана Хмельницького, в умовах польської окупації Правобережної України, Іван Богун готував народне повстання проти чужоземного поневолення, але був заарештований і ув'язнений. Готуючись до нового походу на Лівобережжя, Ян Казимир намагався використати і авторитет Богуна, але той виношував плани згуртування українського війська для розгрому поляків. І знову — арешт. А 17 лютого 1663 року славетного народного ватажка поляки стратили.

У повісті «Борці за правду» А.Кащенко з багатьма подробицями простежує діяння Богуна на вельми значному часовому відрізку — від початку 1648 року до розстрілу неподалік Новгород-Сіверського у 1663 році. Через відтворення героїчної долі легендарного полковника письменник здійснює фронтальний зріз важливих історичних подій, втілюючи в його образі власні ідеали, свою позитивну «програму». Іван Богун Кащенко — це високодостойний представник повсталого українського народу, уособлення його найшляхетніших цінностей і національно-визвольних прагнень. Відмовившись від зобов'язань перед російським царем у Переяславі, Богун рішуче заявляє: «Московському цареві я не присягнув, але не через те, що бажав би служити королеві, а через те, що вільному народові, як ми зараз, не личить нікому присягати. Булави од короля я не приймаю, бо вільному народові не личить приймати клейноди з чужих рук».

А.Кащенко показує Богуна досвідченим військовим керівником, розумним і стриманим, спроможним приймати найвідповідальніші рішення, до дрібниць продумувати хід бойових акцій. Так, за його планом козацьке військо виходить з оточення під Берестечком, сам же полковник у кожному бою виявляє хоробрість і кмітливість, загартованість воїна й винахідливість. З часу Берестецької битви, як читаємо у повісті, «...поляки почали клясти Богуна, як найлютішого ворога, а козаки почали дивитися на нього з острахом, вважаючи за характерника, через те, що його не брала ні куля ворожа, ні шабля». В аналогічному ключі Богун змальовується й у сценах битв під Жовтими Водами, Збаражем, Монастирищем, Жванцем, Уманню...

Цікаво, що у повісті А.Кащенка Богун виступає не тільки як один із сподвижників Богдана Хмельницького, а й як його політичний опонент. Відстоюючи позиції козацької маси, полковник дорікає гетьманові за поступки полякам, за дипломатію компромісів стосовно Речі Посполитої, за небажання «добувати Варшаву» тощо. Це значною мірою посилює драматизм оповіді, увиразнює ідейне спрямування твору. Такій же меті слугує і створена белетристом опозиція Богун — гетьман Тетеря. Як відомо з історії, Павло Тетеря, прийнявши булаву в безпорадного Юрія Хмельницького, потрапив у цілковиту залежність від польської шляхти, що уможливило її нове панування в Україні. Ясна річ, почалися козацькі заворушення, тому Тетеря змушений був утікати до Польщі. Богун у творі Кащенка різко негативно оцінює зрадницьку політику гетьмана Правобережної України: «Що ж це ти робиш, пане гетьмане? Ми з славної пам'яті тестем твоїм, Богданом все життя своє билися з ляхами за волю України і річки рідної крові пролили, поки визволили її з панського ярма... а ти оце знову напустив у рідний край наш польського війська та ще хочеш і панів напустити, щоб знову ярмо на людей наших надіти. Не по правді ти, гетьмане, чиниш і не про Україну дбаєш, а... про власну свою користь!.. Мені однаково чужі й поляки, й московці. Мені любі славні українські козаки, і на їхню силу та на міць українського люду годиться гетьманові спиратися, а не на чужинців». Примітно, що Олександр Соколовський у романі «Богун» (1931) також акцентує на несумісності політичних переконань Богуна й Хмельницького. Тут тактичні дії гетьмана асоціюються у полковника із зумисним марнуванням часу і мало не з ігноруванням національних інтересів українського народу.

Аналогічну думку проводить і Яків Качура в повісті «Іван Богун» (1940). З погляду козацького ватажка, Хмельницький «обважнів», а тому чинить «не гаразд».

Постать Івана Богуна подається А.Кащенком не лише у суспільно-політичному контексті доби, а й у внутрішньому зростанні. Цьому сприяє, зокрема, засіб ретроспективного відтворення подій, до якого він часто вдається. Зображуючи уславленого ватажка, письменник, як і в інших творах, щедро послуговується уснопоетичними мотивами, спирається на романтичні традиції. Не відмовляється повістяр і від сентименталістських фарб. Ідеться, зокрема, про зображення багаторічного кохання Івана й Марини Михнюківни — «шляхтянки українського роду», яка, пройшовши через гарем кримського хана Іслам-Гірея, стає дружиною Богуна й помирає на батьківщині.

Відомо, що цілковите покріпачення й полонізація українців досить швидко стали державною політикою Речі Посполитої. Польські «культурники» вважали кріпаків-українців бидлом, здатним лише до тяжкої фізичної праці, брутально зневажали їхні права і людську гідність. З кінця XVI століття додається ще одна форма пригнічення українського народу — релігійна. Вона мала, як згодом виявилось, далекосяжну мету. Почалося насильницьке впровадження унії, тобто об'єднання православної церкви з католицькою і визнання верховної влади папи римського. Гоніння на православну віру, на народ, що її сповідував, розгорілося з новою силою. Впроваджуючи політику планомірної та всеохопної колонізації, польська шляхта «цілилася» насамперед в українське православне духовенство. У зв'язку з цим звертає на себе увагу невелика сцена із повісті «Борці за правду», де А.Кащенко показує паніку серед посполитих під час нападу на їх табір польського війська. Практично неозброєним українським селянам не допомагають навіть благання священика Іосафа. «Збилися українські недобитки з косами біля владики, і той, піднявши хреста, благословляв їх на смерть. Всі полягли косарі, віддав Богу душу разом з ними і владику Іосаф, порубаний шаблями ворогів православної віри».

З історичних джерел довідуємося, як Богун, щоб вирватися з оточення під Берестечком, вирішив спочатку вибити поляків з тилу козаків. Через переправу полковник вивів із табору частину артилерії й піхоти, що викликало замішання з-поміж ватажків селянських загонів, які не знали планів Богуна. Більшість повстанців кинулася до

переправи, тому кілька тисяч із них загинуло. Отже, це історичний факт. Тому мусимо критично поставитися до висновку В.Беляєва про, мовляв, «хибні трактування» письменником поведінки селянства, «його завзяття в боротьбі».

При цьому А.Кащенко чимало уваги приділяє відображенню повсталого селянства, що діяло у надзвичайно відповідальний період свого історичного розвитку. У селі Демівці, за повістю, навіть «...діти засипали полякам піском очі, жінки й дівчата обливали їх кропом, а селяне рубали сокирами, різали косами й кололи вилами. Цілий день, всю ніч і ще півдня... тяглася ця різанина, поки вулицями потекла кров, як після дощу тече вода, а трупи лежали вже скиртами... Демівці додержали свого слова... всі вони полягли за рідний край разом з жінками й дітьми».

У фіналі твору «український богатир» Богун виступає уособленням стоїцизму українського народу, що став в оборону власного права на життя. Герой зустрічає смерть без покаяння й розпачу. Характерно, що художні висновки А.Кащенка у повісті «Борці за правду» збігаються з оцінками того ж історичного періоду, репрезентованими М.Старицьким у романі «Руїна» (1899). Душі застрелених жовнірами Чарнецького Богун і його побратима Довбні линуць «у горішнє царство шукати правди на тім світі» (Кащенко). Богун Старицького, усвідомлюючи, що навколо панує душевна порожнеча, а світ стоїть на порозі моральної катастрофи, починає навіть заздрити померлим: «...ніби круг нього не було більше вже ні людей, ні землі, ні світу, ні неба, а одна лиш чимала, непроглядна темрява. Холод заледенив його тіло і стиснув болісно серце...».

Ще на початку 1630-х років польський уряд приймає рішення про будівництво на правому березі Дніпра міцного укріплення, яке б давало змогу суворіше контролювати козаків, заступивши їм вихід до Чорного моря й Дону. Таким бастіоном стала Кодацька фортеця, збудована під керівництвом талановитого французького інженера Гійома Левассера де Боплана 1635 року біля гирла річки Самари поблизу Кодацького порога. «Запорожців одтяли від українського народу, з якого вони черпали свою силу, й, крім того, польська залога в Кодаку робила козакам усякі перешкоди в їхніх степових промислах», — писав відомий педагог і публіцист Г.Наш (Никифор Григорієв)¹⁵.

1636 року козаки під проводом гетьмана Івана Сулими вщент зруйнували Кодак і знищили великий гарнізон польської охорони.

Ця історична подія послужила сюжетним каркасом твору А.Кашченка «Над Кодацьким порогом (Про гетьмана Івана Сулиму)» (1913). Сам автор визначив жанр твору як «історичне оповідання». Однак така жанрова дефініція видається малопереконливою. А.Кашченко вдався до викладу найважливіших, етапних моментів із життєпису Івана Сулими з метою популяризації серед широкого загалу героїчної діяльності цього українського гетьмана. Окрім того, можна припустити, що письменник, на відміну від, скажімо, А.Чайковського чи Б.Лепкого, активно не використовував історіографічних джерел. Натомість легко помітною є його постійна апеляція до фольклорної «правди». Отже, «Над Кодацьким порогом...» вважаємо белетризованим нарисом історичної тематики. Прагнення автора мислити художніми образами вбачаємо тут насамперед у наявності описів природи і зовнішності героїв. Наведемо для прикладу одну з пейзажних картин: «З моря вставала рожева зоря, розмальовуючи його безкраю просторінь привабливими кольорами, немов простилаючи перед козацькими чайками рожевий, сріблом гаптований килим. Згодом золоте сонце, не виникши ще з моря, послало свій промінь під небо на білі хмарки й затопило їх рожевим кольором з золотими розводами. Весело глянули і хмарки в блакитне море, як у дзеркало... і не можна було пізнати тепер, де море, а де небо... Нарешті з морської пелени виникло й саме сонечко та заграло по вершках рухливих хвиль щирим золотом. Разом із сонцем прокинулося й море і заграло дрібною хвилею. З півночі подихнув вітерець і, понадимавши на чайках вітрила, погнав їх туди, куди направляли керманичі — на схід сонця».

Композиційно цей невеликий за обсягом твір складається з двох розділів. Центральним місцем першого розділу є розповідь про підготовку і штурм козаками на чолі з Сулимою багатого турецького міста Азова. Як і в більшості своїх творів, А.Кашченко оминає відтворення батальних картин, обмежуючись загальними на зразок: «Вдарили козаки... і до півночі... у місті запалав базар, а на річці піднялися вогнем галери». Детальніше йдеться про тактичні дії гетьмана, його військові хитрощі й нестримне бажання визволити співвітчизників з турецької неволі. Тут же у ретроспективному віддзеркаленні стисло подається історія життя Сулими: участь у

славних походах під проводом гетьмана Сагайдачного на Кафу, Трапезунд і Царгород, довгорічна служба галерника у турецькому полоні, обрання кошовим отаманом Запорозької Січі. Важливо, що письменник, вдаючись до лапідарних історико-політичних коментарів, пояснює причини невдоволення Сулими польськими «порядками» в Україні. Усвідомивши, що український народ несе на собі тягар національного поневолення, гетьман вирішує боротися з поляками на смерть. Перед штурмом Кодака він веде запорожців на турка, щоб зміцнити козацьке військо, здобувши в Азові озброєння й гроші.

Основним засобом характеристики Івана Сулими А.Кащенко обирає відображення його вчинків. Водночас зустрічаємо тут і поданий у героїко-романтичних тонах опис зовнішності отамана: «Велика й могутня була постать запорозького ватажка. Засмалене вітрами обличчя з великими блискучими очима та пишними над ними бровами одбивало завзяттям; довгі вуса й сивий оселедець скрашали те обличчя ознаками досвіду й спокою, а срібна булава, що блищала в його дужій руці, нагадувала всім про велику владу запорозького кошового отамана». Користується белетрист і прямою мовою. Здебільшого це монологи Сулими, в яких розкриваються його наміри, викладаються плани бойових дій і т. п.

Сюжетним осердям другого розділу нарису є показ руйнування неборимої фортеці» — Кодака. За версією А.Кащенко, за два тижні перед цією подією на багатолюдному січовому майдані козаки одностайно обрали гетьманом Івана Сулиму. Новообраний гетьман до дрібниць продумав складну операцію, і несподіваність нападу увінчалася тріумфом козацької зброї й запорозького духу. Примітно, що письменник ніби завуальовує індивідуальні риси Сулими, акцентуючи насамперед його гостре усвідомлення фатального впливу Речі Посполитої на українське національне життя. Характерна його промова, виголошена на козацькій раді перед походом на Кодак: «Неправда панує на Україні!.. Реєстрових козаків усе зменшують, та й тих пани за гайдуків собі мають і примушують допомагати їм наших братів у ярмо запрягати. Нас, запорожців, не визнають за козаків, і як тільки хто піде з Січі на Україну, зараз того пани собі в підданці беруть, церкви православні на уніатські повертають і людей до унії наших утисками примушують. Та ще мало полякам і тієї неправди, так намислили вони винищити нас, запорозьких козаків, і для того

збудували на нашій одвічній землі... велике замчище... Чи не час нам, панове-брати, нагадати полякам, що козаки вміють не тільки боронити їх, але й за честь і права свої стати?» Знищивши ненависну фортецю, Сулима звернувся до товариства із закликом визволити всю Україну «з лядської неволі».

У нарисі «Над Кодацьким порогом...» зустрічаємо ряд згадок про найближчих сподвижників Івана Сулими. Таким, скажімо (і це відповідає історичній правді), виступає гадяцький полковник Бурляй, що згодом брав участь у походах Б.Хмельницького й загинув 1648 року під Збаражем. Прибічником гетьмана показаний і Павло Павлюк (Бут, Михнович), який був активним учасником штурму Кодака. Уже по смерті Сулими Павлюк став на чолі великого антипольського повстання, що спалахнуло влітку 1637 року і поширилося на Лівобережну Україну. Козаки Павлюка були розгромлені під селом Кумейками військом польського гетьмана Потоцького у грудні того ж року. Сам ватажок через зраду потрапив у полон і був страчений у 1638 році. Згадки про ці події містяться у широковідомій народній пісні «Про Сулиму, Павлюка, ще й про Яцька Остряницю»:

*...Силу ж панів перебила
Голота бурлацька,
Та не хтіла в одно стати
Старшина козацька.
Звеселився пан Потоцький
Про таку нагоду,
Під Кумейками в неділю
Напав на голоту.
Ой превражі пани-ляхи,
Що ж ви наробили?
Скільки ж бідних запорожців
Ви з світу згубили!
А старшини Боровицькі
Лиш про себе dbали.
Потоцькому Павлюка
Самі упіймали.
Везуть пана Павлюка
Селом Моровицею,
Ще й скрутили йому рученьки*

*Назад сирицею,
Ой повезли ж Павлюка
Ляхи у Варшаву,
Шляхті вражій на потіху,
На тяжкую кару¹⁶.*

У цьому ж фольклорному творі оспівується зруйнування Кодака і згадується про страту Івана Сулими («Наробили вражі пани //У Варшаві дива, //Як помирав на майдані //Курінний Сулима»). Характерно, що нарис Кащенко буквально пересипаний виразами з народних дум і пісень: «братів своїх з неволі визволяти», «невольників на білий світ випускає», «на тихі води, на ясні зорі, на рідну Україну» тощо.

Письменник у, так би мовити, конспективному плані розповідає про полонення й смерть Сулими. Намовлені польським коронним гетьманом Конецпольським старшини реєстрових козаків за обіцяні привілеї схопили гетьмана й передали до рук ворога. З-поміж «споляченої» козацької старшини А.Кащенко називає імена Ілляша й Барабаша — реальних історичних осіб. Навряд чи це відповідає істині. Цікаво, однак, що і черкаський полковник Іван Барабаш, і військовий осаула Ілляш (Ілля Караїмович), перекинувшись на польський бік незадовго до повстання Хмельницького, були скарані козаками за зраду поблизу Кам'яного Затону 1648 року.

Смерть Івана Сулими відтворена А.Кащенко у патетичній тональності. Після тривалого перебування у Варшавській в'язниці герой виходить на страту без почуття страху. Душа його сповнена гіркоти від того, що доводиться гинути не в лицарському поєдинку, а через зрадництво вчорашніх побратимів. Останні слова гетьмана звучать як грізна пересторога усім ворогам України: «Прощайте, панове, та сподівайтесь лиха, бо моя кров вам дурно не минеться!»

В ідентичному ключі написано й нариси, присвячені іншим героям вітчизняної історії: «Про гетьмана Сагайдачного» (1915), «Про гетьмана козацького Самійла Кішку», «Кость Гордієнко-Головко — останній лицар Запорозжя» (обидва — 1917). Однак тут помічаємо активніше (порівняно з нарисом «Над Кодацьким порогом...») використання белетристом уснопоетичних мотивів. Так, скажімо, у творі про Самійла Кішку письменник повністю наводить текст відомої

народної думи, в центрі якої — образ цього славного українського гетьмана, що героїчно загинув на чужині.

Наведемо тут і уривок з народної пісні про Костя Гордієнка, записаної Я.Новицьким наприкінці XIX століття, і донині не опублікованої. Гордієнко був кошовим Запорозької Січі, послідовним противником російської політики в Україні, прихильником гетьманів Івана Мазепи, а згодом — Пилипа Орлика. Образ героя, виразно ідеалізований у цьому фольклорному творі, що легко помітно і в нарисі А.Кащенко:

*...Гордієнко — хоробрий молодчина,
Моторний для ворога хлопчина,
На коника вороного спаде —
І попереду, як метіль, мете.
Гордієнко тільки свисне —
Усе каменем стоїть,
Гордієнко тільки крикне —
Ворог ликом на землі лежить.
Кивне чорним вусом,
Махне здоровими руками,
Іде за вражим улусом
Степом, морем і річками.
Ей, Гордієнку, сину степовий,
Не вдає проти тебе
І Дорошенко кошовий...¹⁷*

Опертя на традиції А.Кащенко помічаємо в повісті Теодора Микитина «Над Кодакком» (1970), у центрі якої — художнє осмислення періоду гетьманування Івана Сулими. Про-те, на відміну від Кащенко, Микитин чимало уваги приділяє відтворенню інтимного життя гетьмана — сильного почуття до Катрі. Окрім того, письменник розповідає про жорстокість німецьких найманців, які разом з поляками охороняли Кодацьку фортецю.

У минулому України А.Кащенко цікавили передовсім найгероїчніші етапи, найвідповідальніші моменти, поворотні періоди, коли безупинно вирували суспільні пристрасті, протидіяли різноликі психологічні, соціальні, національні типи, а відтак — глибинно розкривалися людські натури. Свідченням цього є, зокрема, його

повість «Під Корсунем» (1913), у якій природно співіснують романтична патріотика з осмисленням переломних подій вітчизняної історії.

На початку твору письменник відтворює картини затишного життя сім'ї реєстрового козака Данила Цимбалюка. Уважно придивляючись до побутових деталей, А.Кащенко ніби відтінює у постатях господаря, його дружини Ганни, дочки Прісі й зятя Микити Галагана риси української ментальності: природний центризм, розсудливий оптимізм, потяг до узвичаєних народних ідеалів працелюбності тощо. В ці образи включені й такі психологічно вартісні складники, як звичка розраховувати на власні сили, віра у свою спроможність долати будь-які труднощі, покладатися на здоровий глузд. Таким чином окреслюється ідилічний мотив заможного родинного гнізда, в якому все було «гарно та любо».

Цю ідилію зруйновують польські гусари гетьмана Калиновського, які зупинилися в Корсуні на шляху до Жовтих Вод. «Після того дня у хаті Цимбалюка життя повелося невеселе й пригнічене. У дворі, по хаті ходили чужі люди й хазяйнували, як хто хотів. З першого дня у Ганни почали зникати всякі харчі, далі не ставало птичини, а нарешті черга дійшла й до свиней. Ганна плакала й сварилася з уланами, але це було ні до чого, бо вони лаяли її і робили ще гірше... Замість пісень тепер тут (у Корсуні — А.Г.) вчувався плач та жалі. З усякої хати жінки й дівчата приносили... свої кривди, образу й ганьбу, що їх зазнали од поляків: по хатах поляки гуляють та пиячать, б'ють і нівечать хазяйське збіжжя... грабують добро, ріжуть худобу». У своїх оцінках цих подій А.Кащенко, що важливо, ніде не відступає від історичної правди. В історичних документах знаходимо сотні свідчень того, як населення України страждало не лише від необмеженої сваволі магнатів, шляхтичів, старост, підстарост і орендарів, а й від розгулу польських військ, розквартированих по багатьох селах і містечках. Не випадково польське «господарювання» в уяві Прісі асоціюється зі Страшним Судом Божим. Яскравим уособленням загарбницької політики Речі Посполитої на українських землях у повісті Кащенка виступає не тільки коронний гетьман Микола Потоцький — запеклий ворог, кат українців, а й молодий хорунжий Квіцінський, який «мав Україну за завойовану Польщею землю».

Отже, буремна історія силоміць вривається у мирне життя родини Цимбалюків, затулює кожного з них у вир трагічних подій, змушує визначитися, прийняти відповідальне рішення. Чи не найтрагічнішою у повісті є постать Данила Цимбалюка. Свого часу він козакував, брав участь у визвольних походах Сагайдачного, вправно бив ворога, виручаючи краян з бусурманського ярма. Уже з тих часів козак був переконаний, що поляки — «брати», а тому українцям слід жити з ними в мирі. Через це Данило з осудом поставився колись до тих запорожців, які згуртувалися під прапором Тараса Трясила, і навіть був серед учасників змови проти Івана Сулими. А.Кащенко показує процес входження Цимбалюка в іншу «віру»: зрештою герой усвідомлює, що «...поляки напосілися на Україну, щоб примусити всіх українців стати поляками». Тому коли військо Хмельницького приходить під Корсунь, Данило вирішує прислужитися всенародній справі. Ніби сповідуючись перед власним сумлінням, він іде до ворожого табору, щоб намовити драгунів-реєстровців перекинутися на бік повсталих українців, власне, перейти до своїх братів. Цю ризиковану місію Данило виконує успішно, але поляки, помітивши, що драгуни переходять через Рось до козаків, розкрили наміри емісара й скарали його смертю. В останні хвилини життя «... Цимбалюк скидався не на бранця, а на переможця, бо душа його святкувала перемогу й помсту... Свою справу він тепер скінчив — гріх спокутував і помирав спокійно». Виконавши обов'язок перед Україною, старий козак і помер достойно, по-козацьки...

Сюжет повісті А.Кащенка розгортається на тлі історичних подій, пов'язаних із початком повстання Хмельницького. Гетьман, за його ж словами, основне завдання вбачав у звільненні народу від польської кормиги й засилля тих, хто винищував «душу українську». До цієї шляхетної місії долучається й герой повісті «Під Корсунем» Микита Ґалаган, в образі якого письменник втілює насамперед ідею самопожертви, готовності покласти життя на вівтар Вітчизни. Козак «з діда й прадіда», Ґалаган здобув добру освіту в бурсі Київського братства, потім брав участь у повстанні під проводом Павлюка, через що позбавився реєстру, поважної спадщини і був записаний «у хлопцях» польських панів Вишневецьких. Але «бидлом» Микита не став. Він утікає на Запорожжя, бореться проти ляхів у загонах Остриниці та Гуні, а по десяти роках «змагання за свої права» повертається до Канева вільним міщанином і одружується з Прісею Цимбалюківною.

На початку повісті Микита показаний добрим господарем, для якого мирна праця була «любимим відпочинком». Коли ж до Корсуня дійшли звістки про початок Хмельниччини, Галаган задумується над власним місцем у збройних змаганнях за волю, своїм обов'язком перед рідним краєм. Слушна година настала. Обороняючи честь Прісі, Микита вбиває шляхтича Квіцінського, що виявляв «звірячу похоть» до неї, й утікає з Корсуня.

Через деякий час читач зустрічає Галагана у війську Хмельницького. Героїко-романтичними фарбами виписано сцени, в яких поляки піддають героя жорстоким, «вишуканим» тортурам. І все ж Микиті вдається завести ворога в пастку, що забезпечило перемогу козаків.

Ідейний сенс, основний зміст образу Прісі Цимбалюківни — у відтворенні зовнішньої і внутрішньої краси звичайної українки, її здатності до глибоких почуттів, її патріотизму, духовної витривалості, жіночої чистоти. Тому сюжетну лінію цієї героїні письменник насичує романтичним пафосом ідеалізації високоморальної особистості, яка своєю поведінкою і вчинками наочно репрезентує найшляхетніші людські чесноти. У молодій жінки «буяла по жилах козака кров», тому вона, забувши про небезпеку, самовіддано обороняє чоловіка й себе від польських гайдуків після вбивства Микитою Квіцінського, з нежіночою мужністю зносить щоденні збиткування й поглум у замку Стефана Потоцького. Навіть польський полковник Друцький визнає: «таких жінок небагато є на світі». Щоб відвернути від себе похитливі домагання панів, молода козачка випадково знайденою в коморі голкою нівечить чоло і щоки. «Ніщо у цій почварі не нагадувало красуні... і тільки чорні як ніч очі з пекучим докором дивилися на нього (Друцького. — А.Г.) з сумних руїн колишньої краси». Дізнавшись про цей випадок, Богдан Хмельницький з повагою знімає перед Прісею шапку...

В образі Цимбалюківни А.Кащенко втілює й високу ідею гуманності, людяності нашого народу. Розшукуючи Микиту на рясно вкритому трупами полі, Пріся натрапляє на важко пораненого польського хорунжого Бляся. Це він колись силоміць притягнув її з рідної хати до ненависного замку. Тепер же, побачивши поляка, який стікає кров'ю, українка не зважає на особисту кривду, а прагне допомогти, її серце проймається жалем до згасаючого молодого життя.

Жінка притуляє до спраглих уст хорунжого випадково знайдену пляшечку з вином, а під голову Бляся кладе сідло.

Український народ завжди був противником жорстокості навіть у ставленні до своїх заклятих ворогів, повсякчас виступав проти марного кровопролиття. Ця гуманна сутність народної етики виражена в афористичних висловах типу «Людська кров не водиця — проливати не годиться», «Ой не подобає, панове-молодці, з неживого глумити» тощо. Навіть в умовах жорстокої конфронтації національних, соціальних і релігійних сил українці, як це видно, наприклад, з численних фольклорних зразків, стояли вище міжнаціональної ворожнечі. У той час, коли польська шляхта і «придворні» історики, виправдовуючи дії завойовників, звинувачували наш народ у дикунстві, невігластві, жорстокості, національному фанатизмові, творці усної історії українців висловлювали співчуття загиблим ворогам:

*Прилетіли на Вкраїну із Западу гуси,
Погинули на Вкраїні невинні душі.
Погинули депутати шляхетної вроди,
Навіть тая дрібна шляхта, тії хлібороби.
О Боже мій нескончений, що ся тепер стало:
Як то віра, так то віра, а милості мало!
О Боже мій нескончений, дивитися горе,
Що тепера, на сім світі, віра віру боре!..¹⁸*

У фіналі повісті «Під Корсунем», як і на її початку, А.Кащенко подає ідилічну картину родинного життя Микити й Прісі: тут знову панують любов і достаток. Козак з однією рукою і вродлива жінка з рубцем на чолі, багато перетерпівши на своєму віку, справді заслужили щастя, вони вибороли право на нього. У такий спосіб письменник проводить ідею непереборності й безсмертя українського народу, яка, власне, пронизує увесь твір.

Однією з найтрагічніших подій вітчизняної історії було зруйнування Запорозької Січі — останнього осередку волі й національної невідкладності українців, опори самоврядування в краї.

Запорожжя — «школа войовничості нескореного ніким народу» (Г.Колісник) — було тим світовим феноменом, саме існування якого ось уже протягом понад двох століть активно осмислюється кількома поколіннями науковців.

На початку червня 1775 року більш як сотисячне московське військо під командуванням генерал-поручика Петра Текелі за таємним наказом Катерини II, зруйнувавши укріплення й будівлі, несподівано оточило Січ. Росіянам вдалося досить швидко окупувати Запорозжя, чому сприяла неочікуваність нападу й малочисельність січової охорони. То була тритисячна залога і 20 невеликих гармат. На вимогу «братів» козаки склали зброю...

Січове майно було пограбоване, а церква, курені, пушкарня й скрабниця — зруйновані. Творці й носії українського фольклору справедливо вважали цей підступний акт наступом Москви на життєві інтереси вільного народу, всієї України:

*Ой з-за гори, з-за лимана
Вітер повіває;
Кругом Січі Запорозької
Москаль облягає.
Облягає москаль Січі,
Лагерями стали
Вони ж свого генерала
Три дні ожидали.
Шатнулися по куренях
Запасу шукати,
А московська вся старшина
Церкви оббирати.
Та беруть срібло, беруть золото,
Ще й воскові свічі,
Зостається пан кошовий
З писарями в Січі...
Та тече річка невеличка
З-під білої кручі, —
Заплакали запорожці,
Від цариці йдучи.
Встає хмара з-за лимана,
А другая з поля, —
Заплакала Україна —
Така її доля!¹⁹*

Практично відразу російський уряд почав репресії щодо січової старшини. Найбільше постраждав кошовий отаман Калнишевський. За свідченням історичних і фольклорних джерел, син козацької вдови Петро Калнишевський (1682–1803) потрапив на Січ ще дитиною. Там пройшов шлях від козацького джури до кошового отамана, своїм розумом і відвагою здобув славу й визнання, став видатним політиком і воєначальником тієї доби. Відомо також, що після зруйнування Запорозької Січі Калнишевського було відправлено на Соловки, де в жахливих тюремних застінках він провів двадцять п'ять років життя. В указі, підписаному московською монархиною, зокрема, йшлося: «...вышеозначенных узников Калнышевского в Соловецкий монастырь принять, и в содержании его безвыпускно из монастыря, и о удалении его не только от переписок, но и от всякого с посторонними людьми обращения... и о поступании с ним во всем так, как в ведении Правительствующего Сената предписано»²⁰. На Соловках останній кошовий Січі й помер, маючи від роду сто дванадцять літ. Упродовж багатьох десятиліть про Калнишевського писали як про володаря численних земельних угідь, представника інтересів козацької верхівки, вірного слугу Катерини II і російського уряду. При цьому не зважали навіть на факт розправи Москви над ним — довгорічного ув'язнення, не зверталася увага на внесок Калнишевського у скарбницю духовної культури українців (зокрема, будівництво церков), на його військові заслуги тощо.

«...Запоріжжя було тією силою, яка стримувала процес закріпачення селян на цілій Україні, бо там, в неосяжних степах збиралися втікачі з усієї України... Запоріжжя завжди виступало на захист пригнічених російським царатом та Польщею»,— писала Н.Полонська-Василенко²¹. Тому чимало козаків, які не хотіли обертатися на «грязь Москви», втікають із зруйнованого Запорожжя й засновують у турецьких землях Задунайську Січ, подібну до знищеної в Україні. Тут будується укріплення й церква, утворюється 38 куренів. Проте зовнішньополітична ситуація для українських козаків була вкрай несприятливою. Це зумовлювалося насамперед тим, що султан час від часу вимагав участі колишніх запорожців у походах проти Москви, яка в боротьбі з турками використовувала козацькі формування (Усть-Дунайське військо). Задунайці, звісна річ, не хотіли обертати зброю проти співвітчизників. Розкол з-поміж задунайських козаків відбувся в

ході російсько-турецької війни 1828–1829 років. Йосип Гладкий, якому судилося стати останнім кошовим отаманом, разом зі своїми прихильниками, забравши січковий скарб і військові клейноди, перекидається на бік Росії. Турецьке військо у відповідь зруйнує Задунайську Січ. Згодом Гладкий став на чолі так званого Азовського козачого війська, яке розташувалося між містами Маріуполем і Бердянськом. Та січового устрою тут уже не було: колишній кошовий і старшина стали звичайними панами, а рядові козаки — селянами.

Події, пов'язані зі зруйнуванням Запорозької Січі і втечею козаків за Дунай стали історичною основою творів А.Кащенко «З Дніпра за Дунай» і «Зруйноване гніздо» (обидва — 1914). Об'єднані фактично одним ідейним задумом, персонажами, ці оповідання та повість сприймаються як своєрідна діалогія.

«З Дніпра за Дунай», що тяжіє до жанру тенденційного оповідання, являє собою спробу синтетичного художнього осмислення трагічних подій другої половини XVIII століття. В основі його сюжетної організації — відхід запорожців у турецькі володіння, за Дунай. Нескореність і патріотизм козацтва, формування нової генерації борців за волю України, наступність поколінь запорожців — такі тематичні обрії твору, які виявляються посередництвом чергування окремих картин, тематично пов'язаних із останніми роками існування Січі та її знищенням.

Поворотні історичні події А.Кащенко відтворює й оцінює здебільшого через сприйняття десятирічного Василя Рогози, який разом із старшими братами після смерті батьків потрапив на Запорожжя. Хлопчина, відданий старшим братом Петром на допомогу січковим кухарям, заздрить «запорозькому молодик» Гнатові, який служить джурою у полковника Порохні, і прагне виховати в собі якості справжнього козака. Розповіді про минулу славу, почуті від бувалого козака Очерета (а до нього Василь ставився як до рідного батька), навчили хлопця «шанувати хист і завзяття». Його змужніння починається з пошуку відповіді на складне для дитини питання: чому запорожці змушені кидати свої одвічні землі? Отже, в образі Василя А.Кащенко показав становлення нового покоління захисників Вітчизни, що відбувалося на ґрунті героїчних традицій запорозького козацтва.

Утверджуючи патріотичну ідею, белетрист насичує оповідання символічними струменями. Вирушаючи на чужину, Очерет набиває ладанку рідною землею і разом із Василем вклоняється могилі «щирого лицаря» Костя Гордієнка. У розмовах запорожці з пієтетом згадують Байду і Самійла Кішку, Сагайдачного і Сулиму. До серйозних роздумів спонукає п'ятнадцятирічного Гната Рогозу відвідування могили Івана Сірка. Тут помічаємо звернення А.Кащенка до фольклорних символів природи. Могила Сірка поросла тирсою й пирієм, та з-поміж них нестримно пнуться до сонця барвінок, мак, васильки, «...немов надія на краще, що завжди виникає в людському серці, навіть під час темної розпуки». Як образи-символи гнітючого душевного стану вигнанців сприймаються їхня журлива пісня, що лине над Дніпром, і золотий хрест січової церкви, який поволі зникає з очей запорожців.

За художньою версією А.Кащенка, до втечі за Дунай козаків значною мірою спонукав арешт кошового отамана Калнишевського. З цією метою письменник уводить у твір розповідь «очевидця» — старого діда Лимаря: «Сам з башти бачив власними очима, бодай вони мені посліпли, як кошовий, від'їжджаючи з московського стану на Самарський шлях, на возі, оточеному донцями, обернувся до Січі й перехрестився на святу січову Покрову, а коли він хрестився, так на руках у нього й заблищали кайдани». Як бачимо, автор утримується від власних коментарів, передаючи слово оповідачеві з козацького середовища. У цьому неважко помітити прагнення А.Кащенка до створення ефекту граничної життєподібності зображуваного, що ґрунтується на традиціях української прози першої половини ХІХ століття.

Важливе місце в оповіданні посідає сцена суперечки між старшими братами Василя Рогози Петром і Демком. Двадцятирічний Демко відмовляється йти за Дунай, бо має намір одружитися. За традиційним же звичаєвим правом, яким керувалися запорожці, дівчат і жінок на Січ не приводили й у зв'язки з ними не вступали. Тому Петро, який виступає безкомпромісним виразником козацької самосвідомості, називає брата «нікчемним бабієм» і пророкує йому долю кріпака. Позиція старшого Рогози однозначна: «Краще вмерти мені, аніж стати гречкосієм, та ще й кріпаком... Ще, може, ми втечемо та таки будемо козакувати».

Образ Демка Рогози в оповіданні «З Дніпра за Дунай», по суті, затушовується, виступаючи наперед в одному з найбільших творів А.Кащенка — «Зруйноване гніздо. Повість з часів скасування Запорозької Січі». Назва повісті символічна. Сплюндроване родинне гніздо старого запорожця Дмитра Балана, понівечене подружнє щастя Демка й Галі, пошуки козацтвом долі за Дунаєм — це уособлення занепаду українського національного життя, який принесли на своїх закривавлених багнетах натхненні російською імператрицею солдати Текелі. «Жаль за втраченою козацькою свободою збільшувалася в народі... тим, що в краю безпосередньо почали заводитися кріпацькі порядки, які були повним контрастом до тих, які існували за запорозьких часів... Задунайська Січ стала принадою всіх тих, хто не хотів миритися з новими порядками на колишньому Запорозжжі», — зауважував відомий історик діаспори Д.Дорошенко²².

А.Кащенко відтворює у повісті початок тих трагічних для України часів, які В.Будзиновський свого часу назвав «лихоліттям московським». Відразу після зруйнування Січі починається розподіл запорозьких земель між Азовською та Новоросійською губерніями, продаж і роздаровування їх фаворитам Катерини II і поселенцям, впроваджується кріпацтво й рекрутчина.

Трагізм зруйнування Запорозької Січі письменник посилює відтворенням глибоких переживань Дмитра Балана — людини з колосальним досвідом визвольної боротьби (був учасником походів під проводом Гордієнка й Богуна), особистості, позбавленої найменших хитань і сумнівів. У його невеселих роздумах — погляд «сивовусого» запорожця на гіркі обставини, в яких опинилися українці з волі «захожих московських людей». Уже після першої зустрічі з драгунами Текелі, які виявилися профанними грабіжниками, Дмитро говорить: «Нащо вже татари, та й ті ніколи не лишали чоловіка в дорозі без харчів: візьмуть, було, скільки їм треба, щоб наїстись, а останнє лишать подорожньому; отсі москалі неначе й не люде!..» Але не підкорився гордий і волелюбний козак новим порядкам, за що московська «челядь» по наказу управителя закатовує його на брудній стайні. Підґрунтям ідейно-художньої концепції образу Балана є морально-етична проблема, чітко забарвлена національним змістом, патріотична думка белетриста про передовсім моральну вищість українців перед завойовниками.

А.Кащенко художньо деталізує всю глибину національних суперечностей, які закономірно збуджували в українському народі спротив російській колонізації. Письменнику вдалося виділити з-поміж багатьох подій найсуттєвіше — те, чим обумовлений розвиток магістральної сюжетної лінії повісті. Таким визначальним моментом стає прибирання до рук зимівників Балана, Лантуха та Лубяного російськими кріпаками на чолі з князівським прикажчиком. Чужинці починають порядкувати на запорозькій землі, розселяються у господі Балана: «Ніч, що вже заходила, спіткала всю сім'ю Балана на дворі, випханою з своєї власної хати. Спати в хаті було не-можливо через важкий дух, що його принесли з собою ро-сійські люде. Рогоза з Галею й Миколкою пішли на пасіку... Отуманів світ в очах старого козака, і, хитаючись з обурення, мов прибитий, ледве доволікся він до своєї пасіки й упав під куренем на соломую... Усю ніч гнітили... думки козака, і всю ніч не заплющував він очей, благаючи Бога, щоб він або одвернув геть цю чорну хмару тяжкої недолі, що нагнітила їх, або прийняв його до себе. Не спали цю ніч і діти старого. Вони до світу просиділи... під куренем, щоб не тільки не бачити того, що робилося в хаті, а навіть не чути нелюбої їм мови тих нещасних та замордованих чужих людей, що мимо своєї волі принесли їм недолю й стали їх ворогами». Ще більше обурює козаків розпорядження управителя про кріпацьку повинність; змиритися з цим не дозволяли базові моральні принципи козацтва й звичайна людська самоповага.

Твір вибудовується на гострих зіткненнях. Зародження, наростання та розв'язка конфлікту між зневаженими українцями й підступними, жорстокими московитами становить, власне, основу сюжету повісті. Це можна простежити за розвитком, сказати б, опорних подій: смерть Дмитра від московських канчуків; помста за батька Івана Балана і його втеча; катування Демка Рогози за «гайдамацтво» (обороняючи своє добро, вдарив прикажчика), його перебування в пікінерському полку і втеча на Задунайську Січ; рішення Галі Баланівни втікати від кріпацького лиха і хтивих домагань підпанка; повернення Демка за дружиною й сином. У сюжеті увиразнюється й символіка назви повісті: з бажанням відбудувати «зруйноване гніздо» (наскрізний символ), воскресити стоптану волю пов'язані всі перипетії твору.

Привертає увагу своєрідність композиції «Зруйнованого гнізда». Розповідь оправлена тут в оригінальну композиційну рамку: в

експозиції — заможне життя на зимівниках старих запорожців, мир, праця, злагода й кохання: «Галя ще з дівочтва була дуже пильна до свого господарства, тепер же, після одруження, ще дужче взялася до нього. Демко охоче допомагав їй у праці коло города й баштана, і хоч був не призвичаєний до того, а проте, скоро почав привчатись до господарювання... а тут у Галі знайшлася й дитинка — маленький син Миколка». У фіналі ж повісті — картина від'їзду запорожців з родинами на чужину. Примітно, однак, що письменник, залишаючи віру у перспективу героїв, не сповнює фінальних акордів твору мотивом безнадії: «Галя не шкоділа тепер за тим, що рідної оселі скоро не видно буде, бо та оселя була місцем її нелюдських страждань. Всі думки молодой жінки линули тепер за море по Дунаю, в ту привітну сторону, де, як розказували... люде ще працювали тільки на себе та жили так саме вільно, як жили колись запорожці понад Дніпром». Слід зауважити, що аналогічне «обрамлення» має й повість А.Кащенка «Під Корсунем», де йдеться про польське панування в Україні.

В основу сюжетно-композиційної організації повісті «Зруйноване гніздо» покладено хронотоп дороги: весільна подорож Демка і Галі до Самарського монастиря, що пролягає через зимівник давнього побратима Балана Глоби й сутичку з «царськими людьми» — драгунами; поїздка до церкви Старого Кодака на хрестини сина Миколки, де молоде подружжя натрапляє на «московського унтера», твердо переконаного в тому, що: «Немає запорожців, не повинно бути й їхнього вбрання!»; відвідування Дмитром і Демком руїн Запорозжя, яке супроводжується показом глибокого уболівання старого Балана; шлях Демка за Дунай, на якому відбувається його друга зустріч з Пилипом Хведоровим — колишнім запорозьким кошовим, а нині — скарбничим Самарського монастиря; похід задунайців (на чолі з Петром Рогозою) до Базавлуцьких хуторів, щоб визволити Галю й Миколку з кріпацького ярма, коли виявляється розум, кмітливість і хитрість Петра. Такі варіювання у побудові тексту дають А.Кащенку можливість не тільки розширити часово-просторові межі повісті, висунути цілий ряд художніх оцінок, а й значно сприяють індивідуалізації персонажів.

Загалом же, персонажі повісті чітко «розводяться» письменником між двома антитетичними таборами, у протиборстві яких і реалізується той непримиренний конфлікт, який є пружиною сюжету.

BOOK2GO
ЕЛЕКТРОННІ КНИГИ

КУПИТИ